

Over betekenissen en meer¹

K.H. VAN DALEN-OSKAM EN K.A.C. DEPUYDT

This article gives an insight into the structure and possible content of an entry in the *VMNW*. This is illustrated with several examples. The article also elaborates on some more characteristics that make this dictionary so unique, i.e. the reliable and very detailed linguistic information it provides and the fact that there is an unusual emphasis on encyclopaedic information.

1 Inleiding

Dit artikel behandelt de opbouw van een *VMNW*-artikel.

Aan de hand van een uitvoerige presentatie van de structuur en van de verschillende informatiecategorieën van de *VMNW*-artikelen komen enkele bijzondere aspecten van het *VMNW* aan de orde, zoals de encyclopedische informatie en de zeer uitvoerige linguïstische component. Welke informatie is er in te vinden en op welke plaats?

2 Korte betekenis en woordsoort

Gewoonlijk wordt een woordenboek geraadpleegd om na te gaan wat een bepaald woord zou kunnen betekenen of om een eventueel vermoeden daarover bevestigd te zien. Elk woordenboekartikel van het *VMNW* heeft daarom, meteen in het begin, een samenvatting van de verderop uitgewerkte betekenisstructuur: de zogenaamde ‘korte betekenis’ (in het onderstaande voorbeeld is dit de informatie die direct op [1] volgt).

lettinghe

[2] znw.v.

[1] belemmering; tijdverlies

[3]

¹ Dit artikel verscheen onder de titel ‘Het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek (1200-1300)*. Een woordenboek met vele gezichten’ in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 112 (1996), p. 352-364 en onder de titel ‘Over betekenissen en meer’ in T.H. Schoonheim en Th.P.F. Wortel (red.): *Een samenleving verwoord, Het Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Den Haag-Antwerpen 1998, p. 29-43.

(*lettinge*) 1/1/1 Limburg 1240. *letting(h)e; ds -; as -*. *Van de stam van het ww. letten 'belemmeren, ophouden' met het suffix -inghe.*

1. Belemmering. . *impedimentum* : *lettinge, Bern. 219,35 (Limburg 1240)*. dar bi so hebbe ic hem ghelouet in goeden truwen dat ic die wateringhe van dien lande so wanner hise an minen gherechte ghebrocht heuet. dor min gherechte thalver ysele sal leyden sonder alrehande commer of *lettinghe. Corp.I 552,21-24 (Holland-West 1281)*.

2. Oponthoud, tijdverlies. . (...) van dien dat hi hadde vernomen. Andre (*l. An der*) .*ijj. coninghe comen. Ende in der lettinghe van der vard. Die hi dede te rome ward. Kendi dat ouder was een deel. Jhesus dan .i. iaer gheel. Rijmb. 515,10-15 (West-Vlaanderen 1285)*.

Deze indeling maakt het opzoeken van betekenissen zo efficiënt mogelijk: de 'korte betekenis' kan als gids dienen bij verder zoeken, maar geeft de gebruiker tevens de mogelijkheid om het woordenboek, wanneer hij dat wenst, (slechts?) als glossarium te gebruiken.

Ook meteen aan het begin van elk artikel wordt de woordsoort van het behandelde lemma gegeven (in het bovenstaande voorbeeld staat deze direct na [2]). Er worden in principe nooit twee woordsoorten onder één ingang behandeld: een gesubstantiveerd werkwoord, bijvoorbeeld (*dat*) *sien* '(het) zien, kijken', en het werkwoord dat ermee samenhangt, in het voorbeeld *sien* 'zien, kijken' worden apart bewerkt en met Romeinse cijfers onderscheiden (*sien* (I) resp. *sien* (II)), net zoals andere homoniemen.

3 Middelnederlandsch Woordenboek (MNW)

Tussen de korte betekenis en het uitgebreide, met citaten geïllustreerde betekenisoverzicht staat voor taalkundig onderzoek relevante informatie. Dit blok wordt ingeleid door een verwijzing naar het lemma in het *MNW* (in bovenstaand voorbeeld: '(lettinge)'), om de gebruiker de mogelijkheid te geven het lemma dat hij raadpleegt naast de beschrijving van hetzelfde woord in het *MNW* te leggen. Deze uitvoerige vermelding is geen overbodige luxe, vergelijk bijvoorbeeld het *VMNW*-lemma *iever* (een vrachtschip), dat in het *MNW* onder een andere beginletter is terug te vinden, namelijk 'ever'. Wanneer het *MNW* een andere woordsoort of een ander woordgeslacht aangeeft dan in het dertiende-eeuwse materiaal voorkomt, staat dat vermeld achter de tekst van het aangehaalde *MNW*-lemma: *voet*, dat in dat materiaal uitsluitend mannelijk is, heeft als verwijzing naar het *MNW* '(voet znw.m.,v.)'. Het ontbreken van een verwijzing naar het *MNW* is een duidelijk signaal dat de gebruiker met nieuwe informatie te maken krijgt. Het betreft natuurlijk vaak namen (zie het volgende artikel), maar ook andere woorden, zoals bijvoorbeeld *onderlaghen* 'funderen', *naestdaghes* 'de dag na' of *livicheit* 'levenskracht'.

4 Taalkundig relevante informatie

Zoals in het eerste artikel al is vermeld, bestaat de materiaalverzameling van het *VMNW* uit diplomatische edities van (bijna) alle ambtelijke en literaire documenten die tussen 1200 en 1301 in de Nederlandse taal geschreven zijn. Elke in deze geschriften voorkomende woordvorm is opgenomen in de materialenbank, voorzien van een lemma en een morfologische code en van codes die informeren in welk document de betreffende woordvorm staat, de plaats of regio waar dat document (waarschijnlijk) vandaan komt, het genre waartoe de betreffende tekst behoort en de datum waarop de tekst geschreven is (of de periode waarin deze waarschijnlijk aan het perkament is toevertrouwd). Een op die manier opgebouwde materiaalverzameling en de wijze waarop deze benaderd kan worden (bijvoorbeeld via de zeer uitgebreide sorteermogelijkheden in de computerprogrammatuur), stellen de redactie in staat om op verschillende gebieden accurate informatie te geven die een handmatig geëxcerpeerde woordverzameling niet kan leveren.

Onmiddellijk na de verwijzing naar het *MNW* zijn de frequentiegegevens en de vermelding van de oudste vindplaats en vinddatum te vinden. Zo wordt de ingang van bijvoorbeeld het lemma *voet* direct gevolgd door het totale aantal vindplaatsen van dit zelfstandig naamwoord, '[445]', en volgt op de verwijzing naar het *MNW* (zie hierboven) het wellicht cryptisch ogende '5/131/309 *Limburg 1200*.' Dit betekent: 'Het Middelnederlandse woord *voet* komt 445 maal in de dertiende-eeuwse handschriften voor, waarvan 5 maal in een lexicografische bron (dat is het *Glossarium Bernense*), 131 maal in ambtelijke bescheiden en 309 maal in literaire manuscripten; het oudste document waarin *voet* voorkomt, stamt uit de regio Limburg en is geschreven in het jaar 1200.' Een dergelijke spreiding over de verschillende genres wordt niet altijd aangetroffen. Zo komt het zelfstandig naamwoord *meestervolre* 39 keer voor, maar alleen in de ambtelijke bescheiden (en dan nog alleen te Brugge en Gent), en *evelbaren* 'duivel' 9 maal, uitsluitend in literaire teksten (en hierin alleen in de zogenaamde Kopenhaagse *Lutgart*). De gelijkmatige verdeling over de genres in het boven aangehaalde lemma *lettinghe* is uitzonderlijk: 1/1/1.

Ook verderop in het kopje kunnen frequentiegegevens voorkomen, namelijk bij de behandeling van de spellingvariatie en de eventueel daarop volgende beschrijving van significante regionale beperktheid van sommige van de aangetroffen spellingwijzen. Bij *voet* is de spellingvariatie als volgt: 'fuet (1x), voed (2x), voet (*regelmatig met procl. het vz. te*), vut (*Limburg*), uût-, vut en vût (*Nederrijn*); ook verbogen: uote, vote (*eenmaal voete*).' Omdat ons materiaal uit diplomatisch uitgegeven teksten bestaat, zijn de gegevens bij spellingvariatie zeer betrouwbaar. Ter vergelijking: in het *MNW* is de informatie hierover direct achter de ingang te vinden. Bijvoorbeeld: 'VOET (VOOT, VUET,

VOIT)'. (Er zijn in het *MNW* natuurlijk ook vormen te vinden in de aangehaalde citaten; die zijn echter voor een groot deel geselecteerd uit kritische en bovendien soms onbetrouwbare edities; daarnaast heeft men niet naar volledigheid gestreefd.)

Deze werkwijze betekent ook dat de normalisering van de spelling van de ingangen het woordbeeld niet verdoezelt, zoals zo vaak voor het *MNW* wordt opgemerkt. Alle spellingvarianten worden immers systematisch in een *VMNW*-lemma vermeld. De standaardspelling van de ingangen heeft maar één functie: het is voor de gebruiker een *hulpmiddel* om bij de gezochte informatie te geraken (zie daarover de paragraaf *Alfabetisering en spelling* in het eerste artikel). Het kan dus voorkomen, vooral bij woorden die maar heel weinig vindplaatsen hebben, dat de vorm van de ingang niet in het materiaal is aangetroffen. Als de wel geattesteerde vormen verschillen van de vorm die men zou verwachten (hetgeen in het voorbeeldlemma hierboven niet het geval is), dan staat er voor de minder doorzichtige vormen een verwijzingslemma.

In de opsomming van de spellingvarianten is de variatie in de verbogen en vervoegde woorddelen buiten beschouwing gelaten. Die komt systematisch aan de orde in het flexie-overzicht — iets wat in het *MNW* alleen bij hoge uitzondering aandacht heeft gekregen. Ook hier is volledigheid nagestreefd. Voor het lemma *voet* ziet dit er als volgt uit: 'ns -; gs -s, *eenmaal* voetsh (*toenaam*); ds -, -e; as -; np -e, -en; gp -e; dp -en; ap -, -e, -en.' Dit betekent: in de *nominatief singularis* (eerste naamval enkelvoud) heeft *voet* geen uitgang, in de *genitief singularis* (tweede naamval enkelvoud) wordt *voet* gewoonlijk voorzien van een -s, maar eenmaal — met de functie van een toenaam — ook van een -sh, en zo verder. Eventuele Latijnse flexie bij gelatiniseerde woorden wordt ook altijd genoemd:

antwerpia

znw.v.

Antwerpen

[4]

0/4/0 *Antwerpen 1248-1271*. antwerpia; Lat. flexie. Door toevoeging aan de stam antwerp- van de uitgang -ia gelatiniseerde vorm van de stadsnaam antwerpen.

I 1. Antwerpen, stad aan de Schelde (prov. Antwerpen). . In antwerpia in noua platea mansus quem contulit Gocelmus queekin (*In Antwerpen in de Nieuwstraat, een huis dat Goselm Kweekin gaf.*), *Obit. 1,4-5 (Antwerpen 1248-1271)*. (...)

Na de spellingvariatie en de flexie kunnen achtereenvolgens aan de orde komen: morfologie, etymologie en geografische spreiding.

In de morfologie wordt vermeld of het om een samenstelling of een afleiding gaat. Voor samenstellingen luidt de beknopte formulering 'Uit x en y' en voor afleidingen 'Van x met y'. Zo is het zelfstandig naamwoord *lijnlaken* 'laken' samengesteld 'Uit het znw. lijn 'vlas' en het znw. laken 'doek; laken'. Het zelfstandig naamwoord *harpere*

‘harpspeler’ bijvoorbeeld is afgeleid ‘*Van de stam van het ww. harpen ‘harpspelen’ met het suffix -ere ter vorming van een nomen agentis*’. Deze beschrijving gaat altijd maar één stap terug. Voor meer informatie over de samenstellende delen van een woord kan men vervolgens de betreffende lemmata naslaan, indien deze in het materiaal zijn aangetroffen.

Wat de etymologie van de dertiende-eeuwse woorden betreft, geldt de regel dat van een leenwoord systematisch vermeld wordt aan welke taal (en in welke vorm daaruit) het woord ontleend is. Zo vindt men bij het zelfstandig naamwoord *pardo(e)n*: ‘< *Ofra*. pardon ‘*vergiffenis*’ en bij het lemma *paste(r)nake* (pastinaak): ‘< *Lat.* *pastinaca*.’ In het lemma *perkement* staat deze informatie direct na de [1].

perkement

znw.

perkament

[2]

(*parcament znw.o.*) 1/1/0 *Limburg 1240*. per-, parkement; ns -; ds -e. [1] < *Ofra*. percamin < *Mlat.* *pergamenum*, afl. van de stadsnaam *Pergamon* in Klein-Azië, waar *perkament* het eerst werd gemaakt. Vgl. *Franck/Van Wijk*, s.v. *perkament*.

I 1. Perkament. . *pergamenum* : *perkement*, *Bern.* 274,26 (*Limburg 1240*). (In een *Dordtse rekening*;) *Item van parkemente .xxvij d. Corp.I 782,26 (Dordrecht 1284)*.

Bij niet-samengestelde of afgeleide woorden die geen leenwoord zijn, komt de etymologie slechts bij uitzondering aan de orde. Er bestaan immers goede etymologische woordenboeken voor het Nederlandse taalgebied. Maar omdat een volledig bestand gebruikt en uitputtend beschreven wordt, komt het regelmatig voor dat het materiaal nieuwe inzichten oplevert in de etymologie van een woord. Die gevallen worden ook beschreven. Bovendien geeft de redacteur altijd aan, wanneer de etymologie van een woord nog niet bevredigend is verklaard in de bestaande naslagwerken en ook niet op grond van zijn materiaal verhelderd kan worden. Zo wordt over het zelfstandig naamwoord *palloen* (een bep. vruchtdragend gras) opgemerkt: ‘*Herkomst onbekend*’ en bij *sarc (I)* (garen voor een bep. wollen stof): ‘*Etymologie onduidelijk, vgl. MNW VII, 167.*’

Het laatste aspect van de taalkundig relevante informatie in een *VMNW*-lemma is de dialectgeografische informatie. Deze informatie is nauw verbonden met het boven al besproken overzicht van spellingvarianten. De volledigheid van de database en de verschillende ordeningsmogelijkheden die de computer biedt, maken het betrekkelijk eenvoudig om bij woorden die in verschillende regio’s voorkomen te zien of bepaalde vormvarianten regionaal beperkt zijn. Als hierin duidelijke lijnen te ontdekken zijn, dan worden die beschreven. Een voorbeeld is het zelfstandig naamwoord *gracht* ‘gracht’, met de volgende spellingvariatie: ‘gracht(e-) (*100x*), gract (*1x*), graecht (*1x*), graft(e) (*8x*),

gragt(e) (11x), graht (9x), grecht(e) (2x).’ De dialectgeografische informatie bij deze gegevens is als volgt geformuleerd: ‘*De vormen met -ft zijn Hollands, die met -ht zijn Oost-Vlaams (Wr.Rag.), die met -gt zijn Limburgs, evenals die met palatale vocaal: gregt-. Het woord is vrouwelijk in alle gewesten, behalve in Limburg, waar het onz. (of mann.?) is. (...)*.’ Wanneer een vorm in slechts één document uit een bepaalde regio is aangetroffen, vermeldt de redacteur dat ook steeds. In het bovenstaande voorbeeld is dat zo voor de vorm *grahht*, die alleen in Oost-Vlaanderen is geattesteerd en wel in de tussen haakjes vermelde *Wrake van Ragisel*.

5 De betekenisomschrijvingen

Het betekenisgedeelte van een lemma in het *VMNW* verschilt formeel niet zoveel van dat van de andere historische woordenboeken in ons taalgebied (zoals het *MNW* en het *WNT*). Er wordt aandacht besteed aan definiëring [1], geïllustreerd uiteraard met citatenmateriaal [2], vaste verbindingen krijgen een afzonderlijke beschrijving [3], citaten die afzonderlijke toelichting verdienen worden apart gezet in een zogenaamd schrapje [4] en de citaten zelf, die in hun diplomatische vorm in het woordenboek worden geciteerd, worden — waar nodig — aangevuld met een vertaling [5], suggesties voor een andere lezing [6] en/of verklarend commentaar [7], in alle gevallen cursief afgedrukt.

Hieronder volgt een aantal lemmata waarin de vet afgedrukte en tussen vierkante haken geplaatste cijfers corresponderen met de hierboven besproken punten.

goetlike

bw.

vriendelijk; vroom; eerbiedig

[7]

(*goedelijc*) 2/0/5 *Limb* 1200. gutleke, -like, gütlike. *Van het bnw. goet met het suffix -like. De spelling -u- i.p.v. -oe- in gesloten syllabe is Limburgs (Van Loey II, §85a). Alleen in Limburg en de Nederrijn aangetroffen.*

1. Op vriendelijke, welwillende wijze. [1]. [2] *benignitas* : *gutheit* / *benigne* : *gutleke*, *Bern.* 144,39-40 (*Limburg* 1240). *Daries sprac do den kinde gutlike to. Floyr. 300,36-37 (Nederrijn 1201-1225). dat bret man euer uor trac. dar sie up spilen solden. sie satten dat sie wolden. floyres wan den alden af. gutlike her it wider gaf. (Het bord trok men tevoorschijn, waarop ze een spel zouden gaan spelen. Ze gingen zitten zolang ze er zin in hadden. Floris won van de oude man. Vriendelijk gaf hij het hem terug.)* [5], *Floyr. 303,36-304,1 (Nederrijn 1201-1225).* (...) *want si was eine urouwe scone. si hiet urou aihe uan montone. twe scone kercen si untstac. gütlike si tu û me sprac. wie is it u uergaen tenacht. Aiol 328,3-7 (Nederrijn 1220-1240).*

2. Op vrome wijze. . *virtus* : *cragt* / *virtuosus* : *cragtlec* / *virtuose* : *gutleke*, *Bern.* 341,21-23 (*Limburg* 1240). *De vertaling van Lat. virtus ‘deugd’ is in bovenstaande aanh. blijkbaar*

‘(geestelijke) kracht’, ‘(morele) goedheid’ [7]. In den einod[e. he] nam sin armode. Vele gutl[ike.] he wolde godis rike. Der m[ide] erweruen. *Servas 292,34-38 (Limburg 1200)*.

3. Op deemoedige, eerbiedige wijze. Vrolike si sungen. da si te heme drungen. Si uilen heme te vuten. gutlike sine gruten. *Servas 290,21-24 (Limburg 1200)*.

sies

znw.

jachthond

[1]

(*sies, znw.m.*) 0/1/0 *Limburg 1276-1300*. *sies; ns. < Ofra. seüz ‘bep. soort jachthond’ < Gall. segusius (vgl. FEW XI, p. 414)*.

I 1. Jachthond. *De plaats in onderstaande aanh. is corrupt. Hs. A heeft reynout de ries, hs. F symon die sies, hs. B Symonet die rike vriess en hs. P Pater simonet die vriese (vgl. Rein., ed. Hellinga, p. 170-171). Het is niet duidelijk wat er in de oorspr. tekst gestaan heeft. □ [hoe mocht]c vergetten dis [dat aldar s]ininit (of sininit? hs. onduidelijk; l. simonet? red.) [6] die sies [die valsce p]ennincge sloeh [dar hi hem] mede scone bedroueh (hs. gehavend), Rein.E 387,13-16 (Limburg 1276-1300).*

ghiën

zw.ww.trans.

verklaren; bekennen

[3]

(*gien*) 0/2/1 *Middelburg 1254*. *gien; 3e sg.ind.pres. ghied; inf. gien; part.perf. gheghiet.*

I 1. Verklaren, erkennen, toegeven. . (*Heinrick heeft land verkocht aan een zekere Ie*) omme ene summe, van penghen die hi je hem heinricke alse hi vor ons gheghiet heuet te vollen vergouden heuet, *Corp.I 2775,22-23 (Zieriksee 1300)*.

- *In de volgende aanh. meer bep.: (voor iets) uit kunnen komen, goede argumenten hebben (voor iets).* [4] . heuestu die cruce ontfaen got heeschet sijn belof wldaen ne soeker af negheen aflaet hensu oft sonder loes so staet so dattu dars uoer gode gien wies kennesse niemen mach ontulien (*Parafrase: Als je beloofd hebt op pelgrimstocht te gaan, probeer er dan niet onderuit te komen, maar zie er alleen dan van af wanneer je er gegronde redenen voor hebt - je moet je voor God kunnen verantwoorden.*), *Nat.Bl.D 175,33-38 (West-Vlaanderen 1287)* [5].

2. (Jur.) Bekennen, belijden. *Met de gen. van de zaak.* . Ghied hi oek der schoud; so moet hi bliuen ints grauen steen, *Corp.I 56,31-32 (Middelburg 1254)*.

ghecocht

bnw.

gekocht zijnde

[7]

1/6/0 Limburg 1240. gecogt, ghecoct, gheco(c)ht, icocht (met West-Vlaams i- < ghe-); ns -; ns mannelijk -; ns onzijdig - (eenmaal in postpos.); gs vrouwelijk (?) -er. Eig. part.perf. van het ww. copen 'kopen'.

I 1. Gekocht zijnde. . emptio : copinge / empticus : gecogt, Bern. 191,10-11 (Limburg 1240). ende dese .lx. roeden lands ghecocht. lichghen an dat uorseide land in grote coppic. Corp.I 987,22-24 (Zaamslag? 1285). (Dorsale notitie:) icocht lant.-, Corp.I 394,9 (Brugge 1276-1300). (Deel van een dorsale notitie:) .xxx. _ parisisen iarlijcs vp .ii. ymeten ende ½ ymete lants lighende in sinte walburghs proghie ghecogter rente dar die wit niet ouer no stoet.-, Corp.I 2361,42-44 (Veurne 1291-1310).

In de verb. ghecocht portere. **Iem. die voor zijn poorterschap betaald heeft; volwaardige stadsbewoner (met alle bijbehorende rechten en plichten).** [3]. Jacob ackengnis presenterde hem alsoe ghecoht poertre van sinen jaren jnde maent van nouembre jnt jar m^o ccc^o & xiiij^o (nov. 1314), Corp.I 1644,6-8 (Oudenaarde 1314).

Bij definities, citaten, dateringen van citaten, tekst van verbindingen en betekenis van verbindingen zijn soms opmerkingen gemaakt (typografisch onderscheiden door een cursief lettertype). Deze flexibiliteit om extra informatie van welke aard dan ook te kunnen toevoegen, past in de opzet van de redactie om de gebruiker zo volledig mogelijk te informeren. Wat dit laatste betreft, verdient de inhoudelijke aanpak van het betekenisgedeelte van een *VMNW*-lemma zeker nadere toelichting.

Vooraf dient echter wel duidelijk te worden gemaakt dat het *VMNW* wat materiaal betreft zeker in een lacune bij het *MNW* voorziet, maar dat het woordenboek inhoudelijk niet als een aanvullingenproject op het *MNW* is opgezet. De betekenisanalyses worden op basis van het gehele materiaal gemaakt, staan op zichzelf en bevatten beslist geen opsomming van alleen datgene wat in het *MNW* ontbreekt. Het voorzetsel *van*, bijvoorbeeld, heeft in het *MNW* 21 betekenissen, terwijl de analyse ten behoeve van het *VMNW* resulteerde in 50 hoofdbetekeningen, verdeeld over 16 hoofdgroepen (Romeinse cijfers).

Uitvoerig is reeds ingegaan op de samenstelling van het materiaal (eerste artikel) en op het feit dat elk voorkomen (elke woordvorm) uit de database beschreven wordt. De meer dan 1.600.000 bewijsplaatsen die in ruim 27.000 lemmata verwerkt moeten worden, leveren echter een atypische verzameling op als elk lemma op zijn frequentie nader bekeken wordt. Er zijn heel wat lemma's waarvan slechts één vindplaats aangetroffen is (ca. 10.350, dit is 38% van het totaal aantal lemmata), terwijl van functiewoorden (voorzetsels, voegwoorden, voornaamwoorden en lidwoorden) uitzonderlijk veel materiaal voorhanden is, bijvoorbeeld van *ende* (78.697 vindplaatsen) of *van* (56.680 vindplaatsen). Dit heeft invloed gehad op de redactionele werkwijze. De redactie stelt zich niet op het strikte standpunt dat elk woord een analytische betekenisomschrijving moet krijgen, gevolgd door het vermelden van een aantal synoniemen. Analytische omschrijvingen bevatten de belangrijkste distinctieve kenmerken van een betekenis van

een woord (zie bijvoorbeeld het lemma *bode (I)* dat verderop in dit artikel wordt aangehaald). Deze analytische definities worden gemaakt op basis van een contextanalyse waarbij een relatief groot aantal vindplaatsen een voorwaarde is. Bij woorden met slechts één of met enkele vindplaats(en) is het derhalve niet mogelijk om een analytische definitie vast te stellen zonder raadpleging van andere woordenboeken als bijvoorbeeld het *WNT*, waar wel systematisch zo gedefinieerd is. Dit woordenboek beslaat een grotere tijdsperiode en beschikt daarom gewoonlijk over meer materiaal per ingang. Dit heeft als gevolg dat het *VMNW* regelmatig gebruik maakt van enkelvoudige en meervoudige synoniemdefinities en in principe alleen daar waar dit mogelijk en nodig is tot analytisch definiëren overgaat. Daarin toont het *VMNW* zijn verschillende gezichten. Het ene moment lijkt het ‘slechts’ een vertaalwoordenboek te zijn, namelijk daar waar alleen enkelvoudige of meervoudige synoniemdefinities zijn gegeven; het andere moment lijkt het weer een ‘gewoon’ wetenschappelijk-historisch woordenboek. Maar er is nog meer. Omdat ook plaats- en persoonsnamen (zie het volgende artikel), die hun eigen typische manier van definiëren vragen, zijn opgenomen, lijkt het *VMNW* soms op een onomasticon. En tot slot lijkt het woordenboek soms ook wel een encyclopedie. Dit is een uitvloeisel van de overtuiging dat in een woordenboek van het dertiende-eeuws veel meer aandacht geschonken dient te worden aan sociaal-historische informatie dan men tot nog toe in historische woordenboeken heeft gedaan. Immers, omdat de beschreven periode chronologisch zo ver van ons af ligt, zullen bepaalde termen en begrippen uit die tijd veelal niet tot de actuele kennis van de gebruiker van het woordenboek behoren. Daarbij streeft de redactie ernaar om de gebruiker zoveel mogelijk spuurwerk in andere naslagwerken te besparen. Hieronder volgt een aantal voorbeelden ter illustratie van het bovenstaande.

De analyse van woorden met één vindplaats kan leiden tot verschillende mogelijkheden van betekenisomschrijving. Heel soms blijft een vindplaats obscuur, zoals in het onderstaande voorbeeld, waarvan ook de herkomst en daardoor de vorm van het *VMNW*-lemma onzeker is.

tribulum, -us?

znw.

?

[1]

0/0/1 Nederrijn 1250. tribulo; ds (mog. Lat. flexie?). Etymologie onduidelijk. Er is een Lat. tribulum ‘vijzel’ en een Lat. tribulus ‘distel; Tribulus L.’, die beide een dat.sg. tribulo hebben. Hiermee wordt echter niet het vr. lidw. der verklaard, men zou den verwachten.

I 1. ? . Of tu dat antlitte wile scone maken. Nim wiroc ande mastix ande stot it mit eteke ande stric anedin worehowet. it wittet so der tribulo dat witte mal mit watere dunne ande dua dar mide duscones (*Als je je gezicht mooi wilt maken, neem wierook en mastiek en vermeng dat met azijn*

en strijk het op je voorhoofd. Het zuivert als volgt: maal het wit met de vijzel?/van de distel? verdun het met water en was je ermee; je wordt (er) mooi (van).), Gen.rec. 343,39-42 (Nederrijn 1250).

Het volgende lemma geeft een duidelijk voorbeeld van een meervoudige synoniemdefinitie.

wereltwif

znw.o.

publieke vrouw

[1]

(wereltwif) 0/1/0 Mechelen 1270. wereld wif; as. Uit het znw. werelt en het znw. wif.

I 1. Publieke vrouw, hoer. . vort. die weuere die met heme hout en wereld wif die te velde set *(die haar publiekelijk neerzet (installeert))*; hine mach niet weuen alse langhe alse hi es in desen state hine hebbe hem tirst ghebetert. *Corp.I 185,31-33 (Mechelen 1270).*

Vanzelfsprekend krijgt vakjargon een uitvoerige betekenisomschrijving.

venteuse

znw.v.

laatkop

[1]

(ventose) 0/1/0 Gent 1236. uenteusen; ds. Vgl. Ofra. ventouse 'zuignap, laatkop'.

I 1. (Med.) Laatkop, glazen of metalen kop om bloed te laten. . Die willen mogen hem telker mand ene waruen don blotlaten ter uenteusen. *Corp.I 27,8-10 (Gent 1236).*

Veel woorden met één vindplaats komen uit het *Glossarium Bernense*. De enige context die deze woorden hebben, is het Latijnse hoofdwoord. Het valt dan ook meestal niet uit te maken welke betekenis de maker van het glossarium in gedachten had toen hij er een Middelnederlands woord achterschreef. In deze gevallen bevat de betekenisomschrijving de mogelijkheden die op basis van het Latijn en het Middelnederlands zijn vastgesteld. Zie bijvoorbeeld:

wakinghe

znw.v.

(het) waken, bewaken; nachtwake

[1]

(wakinge) 1/0/0 Limburg 1240. wakinge; ns. Van de stam van het ww. waken met het suffix -inghe.

I 1. (Het) wakker liggen, blijven of zijn, (het) waken, ook: (het) houden van de wacht, (het) bewaken; nachtwake, d.i. het vierde deel van de tijd tussen zonsondergang en zonsopgang.
. vigilia : wakinge, Bern. 339,38 (Limburg 1240).

In het volgende (niet volledig afgedrukte) woordenboekartikel worden analytische definities wel gebruikt.

bode (I)

znw.m.

**boodschapper; bode; gevolmachtigde;
plaatsvervanger; knecht; Bode**

[416]

(bode) 2/277/137 Limburg 1200. bo(e)de; ns -; gs -n; ds -, -n; as -; np -, -n; gp -n; dp -n; ap -, -n. De spelling boede komt voor in Holland-West (4x), Holland-Oost (12x), Utrecht (1x) en Oost-Vlaanderen (Aalst; 7x); voor het overige wordt in alle gewesten steeds bode(-) gespeld.

I 1. Boodschapper.

1.1. In het alg.: iem. die om een boodschap gestuurd wordt; iem. die een boodschap overbrengt. . nuntjus : bode / nuntium : bodescap, Bern. 261,13-14 (Limburg 1240). Dv sente Seruas de ge[r]echte. di getruwe godis knegte. Gemanet hadde also. du waren sis uele uro. Wide achter lande. da he sine boden sande. S[ente Se]r[uas der gude. da was u]ele [maneg man.], Servas 293,26-36 (Limburg 1200). (...)

1.2. Bode, iem. die beroepshalve bodediensten verricht; stadsbode, gerechtsbode. . Item .iij. lb. ende viij. sol vander boden cledere. Corp.I 782,3 (Dordrecht 1284). Item didde den bode .iiij. s in die h[aghe], Corp.I 783,12 (Dordrecht 1284). (...)

1.3. Boodschapper van God; engel. . (...) [den heme der] heilege bode gaf. Ende de here [bisc]op solde wesen. ende si bit heme wol[den] genesen. (hs. gehavend), Servas 290,12-14 (Limburg 1200). So lange bat die maget fijn Dat anderwerf din bode sijn Aldaer got sendde weder lise Die sprac tehare in derre wise Lutgart nv laett v suchten staen, Lutg.K 30,9-13 (Brabant-West 1265-1270). (...)

1.4. Gezant, legaat; woordvoerder. . legatio : bodescap / legatus : bode, legat, Bern. 240,11-12 (Limburg 1240). jc bem eene steruelike creature ende van minen ghesellen bode ende wi bidden v dat ghi bid gode ouer mi ende ouer de mine die hier wonen, Nat.Bl.D 23,4-8 (West-Vlaanderen 1287).

2. Plaatsvervanger.

2.1. Officiële plaatsvervanger; gevolmachtigde; persoon die uit hoofde van zijn functie namens een ander optreedt. . Dabt es Sculdech daer te hebbene sinen bode & daer te wesene also here. Corp.I 44,32-33 (Gent 1253). (...)

Een zeer uitvoerige analyse en beschrijving krijgen de woorden met een groot aantal vindplaatsen, zoals bijvoorbeeld functiewoorden. Omdat ook deze analyse gebaseerd is

op alle vindplaatsen, is de betrouwbaarheid ervan groter dan die van handmatig geëxcerpeerde woordenboeken, die vaak met een beperkte en daardoor soms gebrekkige materiaalverzameling moeten werken. Hieronder volgt een uittreksel uit de inhoudsopgave bij het artikel *van*. Deze illustreert hoe de betekenisanalyse bij voorzetsels bestaat uit het omschrijven van de functie die dat voorzetsel heeft in relatie tot de directe context waarbinnen dat voorzetsel voorkomt en hoe daarbinnen ook syntactisch verder onderverdeeld kan worden.

V Ter aanduiding van de beweegreden, de oorzaak, de grond, de aanleiding of de verklarende omstandigheid.

1. Bij de aanduiding van de beweegreden, de aandrift als innerlijke bron waaruit een handeling of gevoel, e.d. voortvloeit, of als grondslag waarop een handeling of gevoel berust.

1.1. De beweegreden of aandrift zelf wordt genoemd.

1.2. Bij de aanduiding van datgene wat als zetel of oorsprong van deze beweegredenen of aandriften wordt beschouwd.

2. Bij de aanduiding van de oorzaak.

2.1. Bij een ww. of werkwoordelijke verbinding (ww. + znw.).

2.2. Bij een znw.

2.3. Bij een bnw.

3. Bij de aanduiding van de grond, de aanleiding, op grond van.

3.1. In 't alg.

3.1.1. Bij een ww. of werkwoordelijke verbinding (ww. + znw.).

3.1.2. Bij een bnw.

3.1.3. Bij een znw.

3.2. Bij de aanduiding van het motief van een aanklacht, beschuldiging, e.d.

3.3. Bij de aanduiding van de grond van vrees, afkeer, e.d.

3.3.1. Bij een znw.

3.3.2. Bij een bnw.

3.3.3. Bij een ww.

4. Bij de aanduiding van de verklarende omstandigheid.

4.1. Bij een intr. of onpers. ww.

4.2. Bij een bnw.

Plant-, dier- en steennamen zijn zoveel mogelijk geïdentificeerd (hieronder volgen enkele voorbeelden). Waar nodig vindt de gebruiker een verwijzing naar vakliteratuur op dat gebied en ook een systematische verwijzing naar de brontekst bij vindplaatsen uit *Der naturen bloeme* ontbreekt niet (zie de gegevens volgend op *Nat.Rer.* in de onderstaande voorbeelden). Dit doet de redactie ook systematisch bij bijbelse namen (zoals in het volgende artikel beschreven wordt). Bij aanhalingen uit andere teksten wordt, indien relevant, verwezen naar de brontekst, als ze bekend is, en vindt de gebruiker een citaat daaruit wanneer dit nodig was om de betekenis van het Middelnederlands vast te stellen.

iena

znw.v.

hyena (dier; steen)

[3]

(hiëne) 0/0/3 *West-Vlaanderen 1287*. iena, jena; ns -; ds -. < Gr.-Lat. hyaena.

I 1. Hyena (Nat.Rer. hyena), benaming van de tot het geslacht *Hyaena* behorende roofdieren. Wellicht betreft het hier de gestreepte hyena (H. hyaena) die voorkomt van Noord- en Noordoost-Afrika door Klein-Azië tot India. Langs zijn ruggengraat lopen manen of althans langer haar. De overige soorten komen alleen ten zuiden van de Sahara voor. Zie ook ana. (Nat.Rer. 4,53). . Iena es i beeste jn doede graue es hare feeste dar dode gedoluen sijn, *Nat.Bl.D 81,11-13 (West-Vlaanderen 1287)*.

2. Hyena (Nat.Rer. hyena), een niet nader geïdentificeerde soort steen. Het betreft hier meer bep. de naam van de steen die volgens Maerlant, in navolging van Nat.Rer., voor op de kop van de hyena aan te treffen is en die diegene die hem onder zijn tong draagt het vermogen geeft om in de toekomst te zien. Volgens Wyckoff 1967, p. 96 zou het een regenboogkleurig of katoogachtig mineraal kunnen zijn, echter niet uitgesloten is, aldus Wyckoff, dat het slechts een term van diamanthandelaars betreft, zich beroepend op bep. macht tegen het kwade. (Nat.Rer. 14,42). . Iena die steen heuet de name van ere beesten ombequame dar ic af sprac hir te voeren, *Nat.Bl.D 394,25-27 (West-Vlaanderen 1287)*.

tilia

znw.

linde

[1]

0/0/1 *West-Vlaanderen 1287*. tilia; ns. Lat. tilia 'linde'.

I 1. Linde (Nat.Rer. tilia), boom behorend tot het geslacht *Tilia* L. Het is niet duidelijk welke soort(en) het hier betreft. Vgl. Zander, p. 545-546 voor een beschrijving van de mogelijke soorten. (Nat.Rer. 10,49). . Tilia dats de lende, *Nat.Bl.D 338,17 (West-Vlaanderen 1287)*.

Het lemma *cistiaus* ten slotte laat zien hoe uitgebreid de encyclopedische informatie in het *VMNW* soms kan zijn.

cistiaus

znw.

Cîteaux

[10]

0/7/3 *Brabant-West 1265-1270*. c(h)isteaues, cistiaes, cistiaus, cysteaues, cystiaues, sistiaes; ds. Hetzij van Ofra. cistels 'rietland', hetzij van Lat. cis tertium (lapidem) 'aan deze zijde van de derde (mijlpaal)'. De Mlat. naam luidt: cistercium.

I 1. Cîteaux, plaats in de omgeving van Dijon (dep. Côte-d'Or (F)).

1.1. Cîteaux, moederklooster van de cisterciënzer orde. *Het klooster werd in 1098 gesticht door Robert, abt van Molesme. . (...) want goet ende ere Dede oppenbare got die here Van Cistiaus din grawen nonnen Dat si lutgarden ie gewonnen, Lutg.K 10,2-5 (Brabant-West 1265-1270).*

In de verb. die ordine van cistiaus. 1. De cisterciënzer orde. De cisterciënzers werden ook grawe moneke genoemd. Van de mannelijke tak van deze orde worden in de aanh. kloosters genoemd te Brussel (Brussel), Foigny (dep. Aisne (F)) en Kamerijk (Fra. Cambrai, dep. Nord (F)). . So vercochte wouter dat guet ierachteghen lieden, den abt, ende den couente van den godshuse van sainte bernaerts van der oerdenen van cystiaus, Corp.I 305,1-3 (Brussel 1276). (...)

In de verb. die ordine van cistiaus. 2. De cisterciënzerinnen orde. De vrouwelijke tak van de cisterciënzers dateert van 1132; het eerste klooster was Tart, ten noordoosten van Cîteaux. De cisterciënzerinnen worden ook grawe nonnen genoemd. In de aanh. is sprake van de cisterciënzerinnenkloosters van de bosco te Nieuwenbosse (prov. Oost-Vlaanderen) en die biloke te Gent (prov. Oost-Vlaanderen) en van bethlehem op Schouwen (prov. Zeeland). . (Geoorkond wordt:) dat zuster maria . abbadessa van den boscho bi ghent. ende hara conuent. van der ordinen van cysteaus. hebben coep ghesproken. ende gheuoreword. ghehantslaghet. ende gods penninc dar up ghegheuen. Corp.I 395,46-396,3 (Heusden (B) 1278). (...)

De bovenstaande voorbeelden illustreren de veelzijdigheid van het *VMNW*. Deze veelzijdigheid en de mate waarin volledigheid is nagestreefd, resulteert in een betrouwbaar woordenboek dat de meest uiteenlopende soorten gebruikers kan dienen. De (diplomatisch weergegeven) spellingvariatie bijvoorbeeld kan van groot belang zijn voor uitgevers van dertiende- en veertiende-eeuwse teksten; zelf heeft de redactie de ervaring dat moeilijke tekstpassages vaak alsnog geïnterpreteerd kunnen worden met behulp van het spellingoverzicht van die woorden die aanvankelijk problematisch waren voor een goed begrip. De systematische weergave van spellingvariatie, flexie en geografische informatie kan verder een goed aanknopingspunt zijn voor nader taalkundig onderzoek. De betekenisomschrijvingen tenslotte bieden een schat aan informatie aan literair-historici, historici en natuurlijk aan ieder ander die geïnteresseerd is in de dertiende-eeuwse taal en cultuur.

